

MEZŐ TIBOR

FONOLÓGIA ÉS METRIKA TALÁLKOZÁSA AZ ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOMBAN

Kivonat

Az Ómagyar Mária-siralom az első fennmaradt magyar nyelvű vers. Mező Tibor áttekinti az ÓMS.-sel kapcsolatos verstani és nyelvészeti kutatásokat. A szöveg írását elemezve egy új szótagelmélettel, a hangalak, ritmus és jelentés együttes vizsgálatával arra a következtetésre jut, hogy az ÓMS. – bár van latin mintája –, ennek ellenére szerves, eredeti magyar vers.

Kulcsszavak: Ómagyar Mária-siralom, digráf, glosszéma, az ÓMS. verstana, jelentést jelölő szöveg, megzenésíthető szöveg

Amikor 1922-ben felfedezték a Leuveni kódexben az *Ómagyar Mária-siralom* (továbbiakban ÓMS.), az a remény keletkezett, hogy a megtalált fosszília a nyelvrokon finnugor fossziliákkal lesz összevethető (Gragger 1923: 1). Elmulasztották *megfelelően* értékelni azt a tényt, hogy egyazon dokumentumban (a Leuveni kódexben) kétnyelvű szövegegység található (egyazon mű magyarul és latinul). Gragger Róbert nyomán helytelenül elterjedt, hogy a latin *Planctus Sanctae Mariae...* szövege nem lehet a magyar szöveg közvetlen mintája (Gragger 1923: 6–7). Ennek alapján téveszthetett Horváth János is a kétütemű, kötetlen szótagszámú, ütemhangsúlyos verselésnek a példáival: „Nemsokára minden iskolás gyermek könyv nélkül fogja tudni ezt a verset. Megtanulja kedvvel, könnyen, gyönyörűséggel. És tanulja is meg! Ugyanaz a ritmus cseng ki belőle, melyet játékkerseiből ismer s melyet édesanyja bölcsődalaiból csaknem az élettel egy időben fogott fel lelkébe, eltörülhetetlen magyar tulajdonul” (Horváth 1923: 192).

Szándékom szerint az *Ómagyar Mária-siralom szövegkönyve* c. kötetben véget ér ez a szemléletbeli hagyomány (Mező 2021: 1–140). Jelen tanulmányban – és a kötetben is – abból indul ki a fonológiai és metrikai elemzés, hogy a latin anyaszövegnek a mintájára a magyar fossziliában keressünk a latinnal egyazon, szekvenciaszerű versritmust.

Az ÓMS. tekintélyes kutatója, Martinkó András 1988-ban már szorgalmazta, hogy „nagy szolgálatot tenne az ÓMS. ügyének az, aki hajlandó lenne a *Siralom* helyesírási kérdéseit tüzetes vizsgálat alá vetni” (Martinkó, 1988: 21). A grafémák és a digráfok számbavétele régi adóssága az ÓMS. szakirodalmának. Ennek oka, hogy eddig nem vizsgálták kielégítő eredménnyel

a szöveg ritmusának, hangalakjának és jelentésének együttes megfeleltetését. Nem született meg az olyan egyszerű szövegkönyv sem, amely szabályosan megzenésíthető. A megoldást egy új szótagelmélet hozza el, amely a nyelvábrazolás egyik ágának bizonyul.

Amennyiben a szótagokat a centrum-periféria modell alapján vizsgáljuk, a centrumba magánhangzót helyezve, a perifériára mássalhangzót, a digráfok a szótagban a centrum vagy a periféria tagjai lehetnek, ezért a szótagolásban felismert digráfok a nyelvtudományt új ismeretekkel gazdagíthatják. Kétségtelenül digráfokat izolálunk a *mézül* és a *vízül* szavakban az /ü/ helyén: uu: = [ü], eu: = [ü]. Digráf jelöli az ÓMS.-ben a [fcouuo], 'szava' szóalak /sz/ és /v/ hangját is: fc: = [sz], uu: = [v].

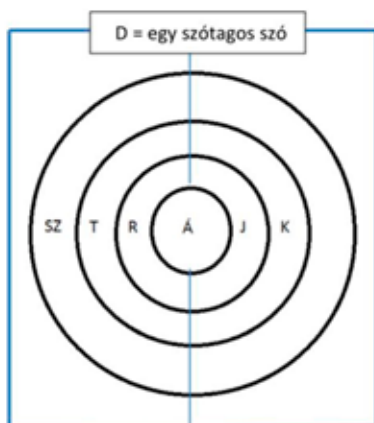
A szótagokat mibenlétük alapján látszólag az alábbi két nyelvi keretrendszer egyikébe sem helyezhetjük:

1. A nyelvi rendszer – a langue tagolásában – négy szinten helyezkedik el: *hang – szó – mondat – szöveg*.
2. A modern nyelvészet olyan kritériumok alapján, amelyre a nyelvhasználók intuíciója is támaszkodhat, négyféle szót különböztet meg: a fonológiai szót, a lexikai szót, a morfológiai szót és a szintaktikai szót.

A nyelvi rendszerben a szótag a szóhoz áll legközelebb, és ha ebből a kategóriából nem akarjuk kivenni, akkor az a lehetőségünk maradt, hogy egy új, intuitív kritérium felvételével (metrum) ötféle szót különböztetünk meg, és az ötödiket fonometrikai szónak nevezhetjük. A fonometrikai szó olyan nyelvi alakzat, amely beszédhangsor (betűsor), de a fonéma azon tulajdonságát kezeli, hogy magánhangzó vagy mássalhangzó-e (címkézés: V, C). Eszerint a fonometrikai szó alapegysége a szótag.

A szótagokban előforduló magánhangzók és mássalhangzók önmagukban is szerkezetet konstruálnak (pl. /ő/ vagy /s/), nevezzük ezt az esetet redukált, valamint szervetlen szótagszerkezetnek. Ennek ellenpontja a teljes szótagszerkezet, amelyben mássalhangzók előzik meg és követik a magánhangzót (pl. <boc>, <sztrájk> vagy <pszt> stb.). Részleges a szótagszerkezet a nyílt és zárt szótagok esetében, az előbbiben van mássalhangzó a magánhangzó előtt, de nincs utána (pl. <bo>, <bő> vagy
 stb.), valamint az utóbbiban ennek ellenkezője fordul elő, nincs mássalhangzó a magánhangzó előtt, de van utána (pl. <ak>, <adj> vagy <st> stb.).

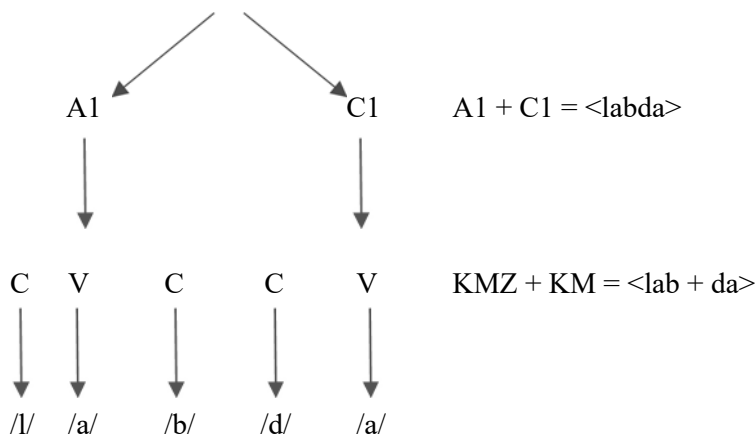
A szótagszerkezet általános és szimmetrikus sémája, pl. a *sztrájk* egy szótagos szó (jele: D) esetében:



A szótag a fonológiai tervezés szintjén olyan nyelvi szerkezet, amelyben:

1. a szóban elfoglalt pozíciója szerint a szótag kódolt szerkezet,
2. a szótagszerkezet magánhangzók és mássalhangzók szabályos rendjén alapul (tagolt hangsor),
3. a szótagok megszámlálása része a szótagolásnak.

A szótag kódolt szerkezetének ábrázolása, pl. a *labda* szó esetén:
'labda'



A1 = szókezdő szótag két szótagos szavakban, C1 = szóvégszótag két szótagos szavakban, CVC = teljes szótag, CV = nyílt szótag, K = szótagkezdet – onszet, M = szótagmag – nukleusz, Z = szótagzárlat – kóda.

A digráfokkal és a grafémákkal idézett szavakban a mai magyar köznyelv alapján szemléltetem a fonológiai pólust (hangalak) és a szemantikai pólust (jelentés). A szótag valójában olyan koordináta-rendszer, amelynek segítségével azonosítjuk a digráfok és grafémák helyzetét a szavak hangalakjában, ezt szolgálja a szótagok kódolt jelölése, pl. CVC:A1 (a teljes szótag szókezdő szótagja a két szótagos szóalakban, vö. *lab-da*). Az *Ómagyar Mária-siralom szövegekönyve* c. kötetben betűről betűre bontom fel az ÓMS.-t, és a lábjegyzetben közlöm a szakirodalomban előforduló hang- és jelentésváltozatokat Gragger Róberttől A. Molnár Ferencig. Ezt a munkát megelőlegezte, hogy már a magyar nyelv szótagkincsét korábban összegyűjtöttem (kézirat).

Most térjünk át a ritmuselemző magyarázatokra! Az ÓMS. szövege különböző áttételek alá esik, amelyek szükségszerű módosításokat eredményeznek az eredetihez képest:

1. Az eredeti kódexről készült fényképmásolat szövege
2. A betűk szerint leírt szöveg
3. A betűkből szótagolt szöveg
4. A verslábazással verssorokra bontott szöveg
5. A jelentést jelölő szöveg
6. A latin nyelvű normaszöveg

Minden szinthez bizonyos autonómia tartozik, amelyekben a beleszótt változtatások visszahatnak a szöveg egészére. Az *Ómagyar Mária-siralom szövegekönyve* c. kötetben a verslábazással verssorokra bontott szöveget tagolom időmértékes és ütemhangsúlyos versritmus szerint is. Ebből az következik, hogy a rekonstrukciók előrevetítik az időmértékes verselés tényét az ÓMS.-ben:

1. mely a magyar [3/a]–[3/b] és a [7/a]–[7/b] szekvenciákban négyes daktilusokkal,
2. vagy a sorvégen adóniszi sorokkal valósul meg, sor képlete: – U U | – U.

A latin *Planctus Sanctae Mariae*... trocheusait (sorképlet: – U | – U | – U | U) az ÓMS. magyarul jambusokkal adja vissza, melyet a *Nibelung-énekből* ismerünk (sorképlet: U – | U – | U – | U):

1. az [1/a]–[1/b], [2/a]–[2/b], [6/a]–[6/b] és [8/a]–[8/b] szekvenciákban két negyedfeles jambusokból álló alexandrinnal
2. vagy a sorvégen hármassal: [6/a]–[6/b],
3. valamint a fél sorokban az aprózott hármassal: [1/a]–[1/b]
4. és [8/a]–[8/b] szekvenciákban a fél sorban lévő negyedfeles jambussal.

Az eredmény alapján új értékelést adok az első ismert magyar vers, az *Ómagyar Mária-siralom* jelentőségének. Elvetem a „misztikus nász” elméletet, miszerint az ősi magyar vers és a latin himnusz valamiféle házasságából született meg a magyar poézis (Klaniczay 1964: 117). Tehát egy magas latin műveltség és egy ősi magyar vers oltványa lenne az ÓMS.

Két érvet állítok ezzel szembe:

1. A magyar jambus a latin anyaszöveg után született meg a magyar alkotó fejében, mert a latin trochaikus verssort a jambusi sor fajokkal fordítja magyarra. Ez magyar költői lelemény, és nem vezethető vissza egy ősi magyar vers idejére (vö. Csehy-Polgár 2018: 54). A statisztika mutatja, hogy igazítás próba nélkül is minden strófapárban [1/a]–[1/b], [2/a]–[2/b], [6/a]–[6/b], [8/a]–[8/b] található egy vagy több negyedfeles jambusi sor, ez ritmikai tény. Pl.:

[1/a]

Va-lék | si-ralm | tu-dat-| lan,

u – | u – | u – | –

[2/a]

Si-ró | a-nyát | te-kint-| sed, || bú-a-| be-lül | ki-nyújt-| sad.

u – | u – | u – | – || – u | u – | u – | –

[6/b]

En jun-| hom-nak | bel bú-| a, || ki söm-| ha nem | hé-vül.

– ‘ | – – | – ‘ | – || u – | u – | – –

[8/a]

ök-lel-| ve, köt-| ve ö-| löd.

– – | u – ‘ | u ‘ | –

[8/b]

Ke-gyed-| je-tek | fi-am-| nak, || ne légy | ke-gyelm | ma-gam-| nak!

u – | u – | u – | – || u – | u – | u – | –

A-vagy | ha-lál | kiny-nyá-|val, || a-nyát | e-des | fi-á-| val,

u – | u – | – – | – || u – | u – | u – | –

2. Az időmértékes magyar daktilus a szótaghajlításokkal érvényes, ami szintén egykorú egyéni lelemény, releváns metrikus élményt kelt a latinhoz képest. Pl.:

[3/b]

Óh, ne-kem, | én fi-am, || é-des | mé-zöül.

– ‘ u u | – ‘ u u || – – | – ‘ u u

[3/b]	
Proh do-lor, hinc co-lor ef-fu-git	o-ris,
- ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪	- -
hinc ru-it, hinc flu-it un-da cru-	o-ris.
- ∪ ∪ - ∪ ∪ - ∪ ∪	- -

Az ÓMS.-ben a kötetlen szótagszámelmélet, ami lényegében poetica licentia, mindmáig szilárdan tartja magát, noha vele a szótagszámot befolyásoló számos nyelvtani szabály szembefordítható. Ezek közül néhányat itt felsorolok:

1. hiátus: pl. *bűntelen-bijűntelen*;

A *hűlj-(hioll) híjall* itt magyarázatra szorul. Az ÓMS.-ben a digráfok vizsgálata felhívja a figyelmet a szótó és a toldalék határán a teljes hasonulás irányára. Az /l/ + /j/ mássalhangzó-kapcsolatokban azt várjuk, hogy regresszív hasonulási séma valósul meg: a tövégi /l/ mássalhangzó hasonul a /j/-hez, és hosszú [j:] -t ejtünk, mint pl. *tolja, alja, beljebb, éljen* (Tolcsvai Nagy 2017: 192). Ezzel szemben egy ellenkező irányú, progresszív, azaz előreható séma érvényesül, és hosszú [l:] -t ejtünk, pl. *éllen, féllen, hűll*. Vö. Balassi Bálint: „Ne féll, | sőt vígan éll, | mert tied az szép személ” (Köszeghy, Szabó 1986: 186). A *hioll* szóban az /l/ + /j/ kapcsolat izolálható. Ugyanis a hasonulás iránya a mai köznyelvhez képest fordítva áll meg, regresszív helyett progresszív lesz, mert hosszú [l:] -t ejtünk: h <io> l > j, [hűll], ’hűlj’. A szintagma jelentése így a *vízül* esszívusz használatával el fog térni a TESz.-ben megfogalmazott ’kiürül’ igei jelentéstől, sokkal intenzívebb lesz, és még költői kérdésnek is minősülhet: ’véred hűljön, mint a víz?’ A javasolt szintagmának a jelentésmagyarázata az, hogy tudvalévő, a vér testhőmérsékletű, a víz azonban nem fel-tétlenül. Jézus a halállal az élete szépségét veszti el, az életet jelentő vére a vízhez válik hasonlóvá, a vért nem melengeti már a lélektest, a vér kihűl. Mária szavában felhívás irányul arra, hogy Jézus halálát az emberiség nem akarhatja.

2. kieső birtokjel: pl. *világ világa – világnak világa; véred–vérednek* (a *-nak/-nek* birtokjel elhagyásra került a *véred* szóalakból, amely a glossza alapján pótolható ([*vérednek hullása miatt*]).
3. szótóváltozatok: pl. *könnyel–könyűvel*

A *könny-/könyv-* szótóhoz kapcsolódó *-vall/-vel* rag használata a *könyű-tőalak* miatt a magánhangzóra végződő szóalakokkal tart rokonságot: pl. b <u> + <o> l, [búval], ’búval’; k <y> ny + ny <a> + <a> l,

[kínnjával], 'kínnjával'; f <y> + <a> + <a> l, [fiával], 'fiával'. A példákban jól követhető, hogy jelöletlen a /v/ hang, ezért a k <u> n + u <e> l [könnyel], 'könnyel' tagolás valószínűtlen. Felmerül tehát a *könyű-* szótő valós használata: k <u> + n <u>-, [könyű-], 'könyű-'. A helyes metrum így a vers kezdő sorával egyezik meg, negyedfeles jambus:

[1/a]

Va-lék | si-ralm | tu-dat-| lan,

u - | u - | u - | -

[2/b]

Sze-mem | kö-nyű-| vel á-| rad,

u - | u - | u - | -

4. diftongusok: pl. *örömetől-örömeteől, világomtól-világomtoul, fiadomtól-fiadomtoul*
5. indulatszók: pl. *ó, én édes... – ó, egyen egy... (ó, én édes... – egyen egy...)*
6. párhuzamok: pl. *vasszeggel veretől – vasszegekkel veretve*
7. elízió: pl. *törvénytelen-törvénytlen*

A fenti példák a szótagszám szempontjából szükségszerűen dilemmát okoznak. Mint azok, amelyek egyedül az ÓMS. helyesírásából fakadnak:

1. A magánhangzós digráfok (-yu-) és (-io-): pl. *hül-hevül* és a *hioll-hülj*. A TESz.-re hivatkozva a *hyul* 'hül' szóban minden bizonnyal helytelen lenne *yu*: = [ú] digráfot izolálni a *byuntelen* 'büntelen' mintájára, mert az /y/ egyenértékű lehet az /e/ magánhangzóval, ezzel utalva a /v/-s töre: h <y> + <u> l, [hevül], 'hevül'. További példa az ilyen [e] hangra: <y> g, [egy], 'egy' számnév, n <y> m, [nem], 'nem' tagadószó. Így a 'soha nem hevül' szintagma jelentése visszautal a főmondat 'kedély' jelentésű *bel bua* szavára: <e> n, i <u> m + h <u> m + n <o> k, b <e> l, b <u> + <a>, [én junhomnak bel búja], 'szívemnek kedélye'.

A [6/b] szekvenciában egymással rímbe áll a *kívül* és a *hevül* szó, hiszen az /y/ egyenértékű lehet az /i/ hanggal is, k <y> + [v] <u> l, [kívül], 'kívül', mint ezekben a példákban: f <y> + r <ou>, [síró], 'síró'; k <y> n, [kín], 'kín'; k <y> n + 3 <a> + th <u> l, [kínzatol], 'kínzatol'; k <y> n + 3 <a> f + f <a> l, [kínzassál], 'kínzassál'; k <y> ny + ny <a> + <a> l, [kínnjával], 'kínnjával'; <y> g, [így], 'így' módosítószó. Az ÓMS.-ben elvétett szó [fumha nym kyul [!] hyul] az azonosalakúságot kerüli el, mert a *kívül* szóra egyezést mutatna.

2. A pont nélküli *i* és a *t* nagyon hasonló kézírásos képet mutat (-ith-): pl. *terthetők–teríthetők*. A 'kívülre teríteni a siralmat, fohászatot' kifejezés arra enged következtetni, hogy a *teríteni* második szótagjában a vélt th: = [t] digráfot fel kell oldanunk a /t/ és /h/ hangokra, amelyek valószínűleg az elvétett *-ít* képző /t/-je és a feltételes mód képzőjének /h/-ja lesznek:
th <e> + r <[í]> t + h <e> + t <y> k, [teríthetők], 'teríthetők'.
[6/b]
Si-ral-| mam, fo-| há-sza-| tom || te-rít-| he-tők | kí-vül,
u - | - ú | - u | - || u - | u - | - -
3. A variációs *y* betű: pl. *süppedyk–süppedeik*.
4. A sorvégi elválasztás: pl. *keserű-en* helyett *keserv-en*. Az ÓMS.-ben az /u/ betű hangértéke lehet az *ű* magánhangzó, de lehet a gyakran használt *v* mássalhangzó is, ami a szójelentést befolyásolja: az ízlelés helyett a fájdalom jelentés jobban illeszkedik a vers tartalmához.

Az irodalom tudatállapot, kimondás, amelynek fizikai következményeit mentális események befolyásolhatják, pl. különbözőképpen írja le a betűket mentális okokból az író. Némelykor nem a morfológia vagy a helyesírás törvényei szerint dönt a folyóírás közben, hanem ahogy a helyzet hozza. Amikor például egy egész versszakban túl sok /v/ hang van egymás után, főleg a szókezdő szótagokban, az író nem keres rendszert a /v/ megkülönböztető jegyes használatában. Szemmel láthatóan elveszti a fonalat, a v-től eljut a w-ig, de legtöbbször az u-t használja /v/-nek:

Pl.: V-u-v-u-u-u-w.

Ld.: V <y> + l <a> g, u <i> + l <a> + g <a>, v <i> + r <a> g + n <a> k, u <i> + r <a> + g <a>, K <e> + f <e> r > u + / <e> n, .K <y> n + 3 <a> + th <u> l, u <o> f, fç <e> + g <e> g + k <e> l, w <e> + r <e> + th <u> l,

A kínzás keserves, fájdalmas annak, aki elszenved. Ezt a kézenfekvő jelentést a *keserv-* szótöböl konstruáljuk: 'keserven kízzatul'. Itt az alliteráció a /k/-ra hozzásegít a verslábazáshoz is (a betűk szerint leírt szövegben a pont és a nagy K kétszeri használata fontos bizonyosságot erősít meg a daktilus verslábba tekintettel):

kízzatul (–' u u) mintájára *keserven* (–' u u).

Az alliteráció a /v/-re úgyszintén: *veretel* (–' u u) mintájára *vasszeggel* (–' u u). Pl.:

Keserven | kízzatul || vasszeggel | veretel
–' u u | –' u u || –' u u | –' u u

További alliteráció a /v/-re:

vílag | vílaga, || víragnak | víraga

– ‘ – | – ‘ u u || – ‘ u u | – ‘ u u

Latinul:

[3/a]

Flos flo-rum, | dux mo-rum, || ve-ni-e | ve-na

– u u | – u u || – u u | – –

quam gra-vis | in cla-vis || est ti-bi | pe-na.

– u u | – u u || – u u | – –

Vizsgáljuk meg tüzetesen az ÓMS. szövegét a verstani ismereteink felől nézve! A szótagok verslábakká állnak össze, azonban a verselés kulcsa – a folyó-írással rögzített ÓMS.-ben – mindenekelőtt a versszakok elkülönítése. Ismert a sequentia műforma a korabeli lírai művekben, de az ÓMS. latin anyaszövege, a *Planctus Sanctae Mariae*. . . is ilyen műformában íródott. Ennek lényege, hogy két versszak ugyanazt a verselést használja, a versszakok versszakpáronként különböznek egymástól. Ez egy nagyon fontos szempont, mert a latin szöveg ezt vitán felül mutatja, és az ÓMS.-ben is így kell lennie.

Figyeljük meg az első hat versszakot az ÓMS.-ben ebből a szempontból, és azt látjuk, hogy a versszakok páronként ismétlődnek, a sorok számát illetően is. Ez igaz még a magyar verset lezáró utolsó strófában is, amely 5 sorból áll, míg az előbb említett strófák 3 vagy 4 sorosak, és így mindenképpen megegyeznek a latin mintaszöveggel: ld. Vizkelety András kiadása Bernhard Bischoff új kritikai kiadása alapján (Vizkelety, 1986: 18–23). Vanak a magyarból hiányzó, tehát a latinból nem fordított strófák: a [4/a]–[4/b] és az [5/a]–[5/b]. A többi strófára helycsere igaz: [6/a]–[6/b] és [7/a]–[7/b] (Martinkó, 1988: 37). A helycsere visszabontható, és így megáll a latinhoz igazodva.

Ha igaz a sequentia versforma léte az ÓMS.-ben, további nyereség származik az ismétlődő versszakokon belüli állapotra nézve is: pl. az *Óh, nekem, én fiam*. . . kezdetű strófa verselése azonos kell legyen a *Világ világa*. . . kezdetű strófa verselésével, ami ennél fogva az időmértékes négyes daktulusi sort követeli meg. Tehát ez a sequentia igazi haszna, mert sorról sorra visszafejthető a ritmus, amely a tudomány jelenlegi álláspontja helyett nem ütemhangsúlyos, hanem igenis időmértékes metrumot teremt az ÓMS.-ben, miként ez megvan a latinban.

Lotz János a nyelvészeti vizsgálódás körébe emelte a verselést az *Általános metrika* c. tanulmányában: „A metrum tanulmányozása az utóbbi időszak túlnyomórészt irodalmi megközelítésmódjának ellenhatásaként is-

mét sajátosan nyelvészeti fordulatot tett, s e tekintetben egy korábbi grammatikai hagyományt követ” (Lotz 1976: 215). Sok haszonnal járhat megújítani a verselemzés nézőpontját, mert a szerzői lelemény mind az önálló műalkotás, mind a művészi műfordítás esetében kielégíti a hangalak, jelentés és ritmus korrespondanciáját, ami olyan együttállás, amely a költeményt nyelvtani, szemantikai és verstani értelemben kölcsönösen meghatározza (Mező 2017: 3).

A szótagok számának azonossága és a szövegek rímélése kiemelt elemei lettek a XII–XIII. századi ritmusmeghatározásoknak (Balázs 1980: 510). Ugyanakkor a modern szakirodalmat egy elmozduló álláspont jellemzi, miszerint „a magyar vers [...] sem a sorok szótagszámában, sem a rímekben, sem a strófák sorrendjében nem követi mintaképét” (Vargyas 2000: 47). Azonban a fiatalabb kutatók munkássága alapján észleljük, hogy az ómagyar szerző magyarra „tudatosabban fordít, mint eddig hittük” (Martinkó 1988: 192).

A magyar rímekkel kapcsolatosan a latin minta nem követését Vizkelety András határozta meg a legkifejezőbbben: „A Mária-siralom első versszaka tartalmilag sorról sorra megfelel a latinnak [1/a.], de sem a szótagszámban (latin: 7, 7, 6; magyar: 7, 6, 7), sem a rímek elhelyezésében nem követi. Itt is, ott is van ugyan egy-egy rímtelen sor, ez azonban a latinban az utolsó, és rímel az ugyanolyan felépítésű második strófa [1/b.] utolsó sorával, a magyarban pedig az első sor a rímtelen” (Vizkelety 1986: 31).

A nyelvészek gyakran igazításpróbákkal keresték az ideális ómagyar metrumot, másként szólva a verselés elvét, anélkül, hogy az első sort rímeltetnék:

Sírni sohsem tudtam
s most siralom sápaszt,
bú elepeszt, száraszt.

Mária siralma mai formaigénnyel (Juhász 1939: 201).

Nem ismertem a siralmat,
Most siralom sebez,
Fájdalom gyötör, epeszt.

A verses forma visszaadására (jobban) törekvő értelmezés (A. Molnár 2002: 467).

Mindezek után mindmáig meggyökeresedett az a vélemény, hogy az *Ómagyar Mária-siralomban* az első sor rímtelen, másként mondva: „a rím még szegényesebb, mint a latinban” (Martinkó 1988: 198).

Az ÓMS. rímeinek feltárása elé – az első verssorban az első rímhez – mindegyik tudósunk, valamint a művészeink számára is egy nyelvileg nem evidens szó gördíthetett akadályt (vö. *sepedyk*). A *tudatlan* és a *sepedyk* sehogyan sem rímel, noha a latin eredetiben egyértelmű a páros rím:

[1/a]

4 | 3 | 4 | 3; A-A (páros rím)

Planc-tus an-te | ne-sci-a, || planc-tu las-sor | an-xi-a, ˘
 ˘ x x x | ˘ x x || ˘ x x x | ˘ x x

[1/a]

két negyedfeles trocheus

Planc-tus | an-te | ne-sci- | -a, || planc-tu | las-sor | an-xi- | -a, ˘
 - ˘ | - ˘ | - ˘ || ˘ | - ˘ | - ˘ | ˘

A legmagyarosabb változatban:

[2/b]

két negyedfeles jambus (alexandrin), A-A (párosrím)

Sze-mem | kö-nyű- | vel á- | rad, || en jon- | hom bú- | val fá- | rad, ˘
 ˘ - | ˘ - | ˘ - | ˘ || - ˘ | - ˘ | - ˘ | -

[2/b]

két negyedfeles trocheus, A-A (páros rím)

Pec-tus, | men-tem, | lu-mi- | -na || Tor-quent | tu-a | vul-ne- | -ra. ˘
 - - | - - | - ˘ || ˘ | - - | - - | ˘

Véleményem szerint olyan ómagyar műfordító, aki képes lesz ennyi leleményre, a [2/b] strófa tiszta rímeire hangolódva, annak a versindító sorban sem lehet szemernyivel sem primitívebb a versírói készsége. A nyelvérzéke éppen a legfontosabb helyen, a felütés helyén lenne tanácstalan, ahova a szekvencia szabályai szerint a rím kötelező? Egynémely olvasó ízlése itt ugyan megkerülheti a rím szükségességét, azonban a szabály magasabb rendű érdek, mint az ízlés: az első sorban magyarul rímnek kell lennie!

A *tudatlan* szó nyelvi evidencia, senki nyelvérzékében nem merül fel más-ként. Így a hívórím mély hangrendű, nazálisra végződik, és mássalhangzó-torlódás van benne, nem úgy, mint az *árad* esetében a [2/b] szekvenciában (nőrím). A verssor időmértékes ritmusa is kétségtelenül jambusi a latin minta trocheusaival szemben:

[1/a]

Planc-tus | an-te | ne-sci- | -a,
 - ˘ | - ˘ | - ˘ | ˘

[1/a]

Va-lék | si-ralm | tu-dat- | lan,

∪	-		∪	-		∪	-		-
---	---	--	---	---	--	---	---	--	---

vö. Képes Géza: *Planctus ante nescia* c. műfordításával, amelyben hím-rím van (Balázs 1980: 495):

Gyászról eddig nem tudék,

Gyásztól, kintől lelkem ég

Ismerjük a magyar nyelvi ritmusnak azt a tulajdonságát, hogy amennyiben zárt szótagszámú a verssor, a hangsúlyos verselés mellé társulhat időmértékes metrum a költő jóvoltából; vö. mennyiségi korlátozás kielégítése (Szepes–Szerdahelyi 1981: 155–7, 249), ld. még itt Tóth Árpád: *Őszi kérdés* c. sorát:

Jár-tál- | e mos- | ta-ná- | ban | a csen- | des tar- | lón es- | te

-	-		∪	-		∪	-		∪		∪	-		-	-		-	-		∪
---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---

A verssoroknak szótagszám zártsága tekintetében Juhász Géza és Mészöly Gedeon a 6, Képes Géza a 7 szótagos sorfaj hirdetői, akiknél a szimmetrikus 4/2 szótagolást a páratlan 4/3-as szótagolás követi, tehát azoknál, akik ideális metrumot keresnek az *Ómagyar Mária-siralomban*.

Képes Géza elemzésére részletesebben is kitérek, aki így érvel: „különösen fontos a 7 szótagú, 4 | 3 tagolású sor megjelenése, amely olyan fontos szerepet játszik majd az ugorok, türkök, mongolok népköltészetében, s amelyet az ómagyar *Mária-siralom* visz át egy gyökeresen más kultúrába...” Vö. *IMA lóáldozat bemutatáskor* (a Közép-Lozva vidékén 1844 elején feljegyezte Reguly Antal).

A lóáldozáskor mondandó énekben, a nomád gyakorlathoz képest feltűnően sok egymásnak pontosan megfelelő, tehát kongruens verssort találunk. Mindjárt az elején:

Tavi | rózsa | füledet 4 | 3 (vö. volék | sirolm | tudotlon)

obi | rózsa | füledet 4 | 3

figyelő | füledet 3 | 3 (vö. sirolmol sepedik)

fordítsad | mifelénk 3 | 3

Szabályosan zárt ritmusról ugyan nem beszélhetünk, mint az *Ómagyar Mária-siralomnál*, amelynek első sora mindjárt a 4 (2+2) | 3 ütembeosztásra ad remek példát, három ütemkezdő hangsúlyos szótaggal: Volék | sirolm | tudotlon. A siralom második sora már tiszta 3 | 3 tagolású ritmusegység: sirolmol | sepedik – a harmadik sor visszahozza az elsőben megcsendült hét

szótagú sort, ugyancsak három hangsúllyal: buol | ászok || epedek (Képes 1964: 12–20).

Azt kell mondanom, hogy a latin trocheusminta 4/3-as szótagolású, így ezt kézenfekvő kivetíteni az *Ómagyar Mária-siralomra*, annak az első sorára:

[1/a]

Va-lék si-ralm || tu-dat-lan, 4 || 3

[1/a]

Planc-tus an-te || ne-sci-a, 4 || 3

A négy szótagos szóalak a *süppedeik*, három szótagos szóalak a *siralmmal*. A válaszrím ebből következik:

[1/b]

Süp-pe-de-ik || si-ralm-mal, 4 || 3

[1/b]

Planc-tu | las-sor || an-xi- | -a, 4 || 3

A fordított szórend nem változtat a jelentésén a szintagmának, további példa: *szégyenül szépséged – szépséged szégyenül*.

Összefoglalva a véleményemet, az *Ómagyar Mária-siralom* hiányzó első ríme:

tu-datlan –

si-ralmmal –

Az ideális metrum helyreállítása okán semmiképp sem érthetünk egyet Vargyas Lajos sarkos állításával: „a magyar vers [...] sem a sorok szótagszámában, sem a rímekben, sem a strófák sorrendjében nem követi mintaképét” (ld. fent). Ennek az ellenkezője látszik igaznak, és nemcsak az első sorban, hanem a strófák elégséges sorrendjében is igazodik a ritmushoz rím.

Az ÓMS. rímeinek vizsgálata 1923 óta egyidős a forrásként szolgáló Leuveni kódex megismerésével, aminek bizonyosan az az oka, hogy a versben az olvasók rímeket keresnek a szép iránti elemi igényük miatt. Erről az igényről a nyelvészeink sem mondanak le, még a szűkebb tudományos szempontból sem: „az egykori magyar rímérzék, rímfelfogás [...] még hangtörténeti szempontból sem érdektelen jelenségekre utal, s [...] némelykor vitás nyelvi kérdések eldöntéséhez is segítséget adhat” (Benkő 1980: 371).

Ha valamit elvesznek, akkor azt illik pótolni. A „misztikus nász” fent említett elmélete helyett javaslom a hagyományteremtést, a magyar vers születésnapja kultuszát, amit az ÓMS. centenáriuma (1923. január 29. – 2023. január 29.) felerősít, megtisztelve a régi magyar irodalmat vele, az alábbi négy ok miatt:

1. Arany János költészete hagyományt teremt az ÓMS. jambusai számára is, elég csak a *Csaba-trilógia* első sorát idézni: „A mult idők homályán megszólal egy rege.” Előkerült Arany János tollából egy szöveg nélküli dallam Bartalus István kiadásában (Bartalus kézirata II. 427. lap, 1875.), amire az ÓMS. jambusai illenek. Szövegrokonságot találunk még az *Ómagyar Mária-siralommal* Magyarországon például a Nádor-kódexben (Nádor-kódex 270–7), és itt: *Sermo apocrifus de passione Domini* (Madas 2007: 165–8.)
2. Nem mellőzhető körülmény, hogy az ÓMS. történeti háttere a tatárjárás, és az azt követő évek orszáépítése IV. Béla király nyomán Magyarországon.
3. Ez időben új szerzetesrend született, a remete pálosoké, mások virágzása is ekkor növekedett, amelyek okot adnak arra, hogy az ÓMS.-szerzőt az 1241–42-t követő évektől 1270-ig keressük a felvidéki (palóc) nyelvjárás területén (talán a pálos remete Boldog Özséb).
4. A latin és a magyar vers együttes megzenésítését célszerű kitűzni poétikai és kulturális összefüggéseik miatt. Ebben a himnuszban a világ középpontjába állított Jézus, ill. a passió-előadás megengedi, hogy Mária az anyaságát és jegyességét a fiához való viszonyában életáldozatként mutassa be, ezzel örök időkre a béke hírnöke lesz az erőszakkal szemben.

A zenésíthető szövegek könyv

Ómagyar Mária-siralom
(Christus poetico planctus)

I. rész

[1/a]

Valék siralom tudatlan, süppedeik siralommal,
Búval aszok, epedök.

[1/b]

Valaszt világomtól, zsidó, fiadomtól,
Ides örömettől.

[2/a]

O, én ides uradom, o, egyen egy fiadom,
Siró anyát tekintsed, búja belül kinyújtsad.

[2/b]

Szemem könyűvel árad, en jonhom búval fárad,
Te vérednek hullatja, en jonhom alélatja.

[6/a]

O, igaz Símeonnak bezzeg szava ére,
En érzem ez bútórét, kit néha ígére.

[6/b]

Síralmam, fohászatom teríthetők kívül,
En jonhomnak bel búja, ki sömha nem hévül.

[8/a]

Zsidó mit téssz törvénytlen? Fiam mert hal, bűntelen.
Migé fogva, hoztoszva, vasszegekkel veretve,
öklelve, kötve ölöd.

[8/b]

Kegyedjete fiamnak, ne légy kegyelm magamnak!
Avagy halál kínjával, anyát ides fiával,
Engem belé öljetök!

II. rész

[3/a]

Vílag vílaga, víragnak víraga,
Keserven kízzatul, vasszeggel veretel.

[3/b]

Óh, nekem, én fiam, édes mézöül.
Szépségöd szégyenül, véred hülj víz^üül?

[7/a]

Tőled válnék, de nem valállal,
Hol igy kinzassál, fiam, halállal!

[7/b]

Végy, halal, engemet, egyedem éljen,
Maradjon úradom, kit vilag féljen!

A jelentést jelölő szöveg

I. rész

[1/a]

Egykor a gyászt nem ismertem,
 hogy gyászba süppedek,
 a búban aszalódom, apadok.

[1/b]

Elválaszt világomtól,
 fiacskámtól a zsidó,
 amint édes örömömtől.

[2/a]

Ó, én édes uracskám,
 ó, egyedüli egyetlen fiacskám,
 a síró anyádra légy tekintettel,
 és a fájdalmit enyhítsed.

[2/b]

Szememben a könny megárad,
 a szívem bú miatt elfárad.
 Amikor a te véred aláhull,
 az én szívem magába roskad.

[4/a]–[4/b], [5/a]–[5/b] hiányzik!

[6/a]

Ó, az igazságos Simeonnak
 valóra vált ama bizonyos szava.
 Most érzek szívembe döfött törként
 olyan fájdalmit,
 amit egykor megjövendölt.

[6/b]

A sírás és az ima
 tőlem kívülre teríthetik a fájdalmit.
 Mégis olyan az én szívemnek kedé-
 nye,
 amely többé már soha sem hevül.

[8/a]

A zsidó mit tesz törvénytelenül?
 A fiam meghal, noha büntelen.
 Őt foglyul ejtve, húzva-tolva,
 vasszegekkel által verve,
 kikötve, ököllel ütlegelve öldösítetek.

[8/b]

Kegyelmezzetek meg a fiamnak,
 és Istenem, ne legyen kegyelem
 irántam,
 avagy a halállal okozott kínokba,
 anyát az édes fiával,
 öljetek bele engem is.

II. rész

[3/a]

A világnak világossága,
 virágszálnak a virága,
 a kínzás keserves elszenvedője,
 keresztfára vasszeggel szegeznek!

[3/b]

Jaj, nekem, az én fiam miatt,
 aki édes, mint a méz,
 szégyent vall a szépséged!
 A véred hűljön, mint a víz?

[7/a]

Tőled elválnék,
 de nem ilyenféle ténnyel,
 ugyanis halálra szánva,
 kínoznak, fiam.

[7/b]

Ragadj el, halál, engemet,
 hogy egyecském élhessen,
 hogy az én uracskám feltámadásából
 okuljon mindenki a világban.

Szakirodalom

- A. Molnár Ferenc 2002. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése. *Magyar Nyelvőr* 464–9.
- Balázs János 1980. *Magyar deákság*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Csehy Zoltán – Polgár Anikó 2018. *Gyakorlati magyar verstan*. Comenius Egyetem. Bratislava.
- Gragger Róbert 1923. Ómagyar Máriasiralom. *Magyar Nyelvőr* 1–13.
- Horváth János (-rv-) 1923. Magyar vers az Árpád-kor végéről. *Napkelet*. Január–Május. 189–92.
- Juhász Géza 1939. Mária siralma. *Napkelet*. Szeptember. 200–1.
- Képes Géza 1964. A magyar ősköltészet nyomairól. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1/1–22.
- Klanciczai Tibor (szerk.) 1964. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Köszeghy Péter – Szabó Géza 1986. *Gyarmati Balassi Bálint Énekei*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Lotz János 1976. *Szonettkorszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó. Budapest. 215–36.
- Madas Edit 2007. Fili, dulcor unice. (Sermo apocrifus de passione Domini.) In: „Nem sűlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest.
- Martinkó András 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében* (Bevezetés és vázlat). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mészöly Gedeon 1942. Az „Ó-Magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz. *Nép és Nyelv* 155–76.
- Mező Tibor 2017. *Az Ómagyar Mária-siralom metruma*. http://harmoniakert.hu/Omagyar_Maria-siralom_metruma_kivonat_2.pdf: 1–51. (Letöltve: 2022. 08. 29.)
- Mező Tibor 2021. *Ómagyar Mária-siralom szöveggönyve*. Novum Publishing Kiadó. Neckenmarkt.
- Nádor-kódex. 270–7 – Nytár 15: 217–8.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- TESz. (Benkő Loránd főszerk.) 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Vargyas Lajos 2000. *Magyar vers – magyar nyelv*. Kráter. Pomáz.
- Vizkelety András 1986. „Világ világa, virágnak virága...” (*Ómagyar Mária-siralom*). Európa Könyvkiadó. Budapest.

Mező Tibor

rehabilitációs foglalkoztató, Debreceni Egyetem

E-mail: harmoniakert@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3982-0818>

Abstract

MEZŐ, TIBOR

THE CONCURRENCE OF PHONOLOGY AND METRICS IN ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM

The Ómagyar Mária-siralom is the first surviving poem in Hungarian. Tibor Mező reviews the poetic and linguistic research related to ÓMS. Analysing the characteristic features of the text with the help of a new syllable theory and investigating the combination of sounds, rhythm and meaning, he concludes that the artistic form of ÓMS. is a sequence based on the Latin pattern and an organic, original Hungarian poem.

Keywords: Ómagyar Mária-siralom, phoneme, digraph, phonological coding, syllable, phonometry, glosseme, the metrics of ÓMS., metre, text indicating meaning, text that can be set to music